

СИМВОЛІЧНІСТЬ В ОБРАЗНІЙ СТРУКТУРІ САТИРИЧНОГО ТЕКСТУ СТЕФАНА КОВАЛІВА

SYMBOLICITY IN THE FIGURATIVE STRUCTURE OF THE SATIRICAL TEXT OF STEFAN KOVALIV

Марчук Г.

У статті порушується проблема дослідження символіки в образній структурі сатиричного тексту Стефана Коваліва. З'ясовано, що символічність істотно прояснює систему персонажів сатиричного твору, особливості його хронотопу, композиції та сюжету.

Ключові слова: сатиричний дискурс, сатиричний текст, символіка імені та безіменності.

В статье поднимается проблема исследования символики в образной структуре сатирического текста Стефана Кузнецова. Выяснено, что символичность существенно проясняет систему персонажей сатирического произведения, особенности его хронотопа, композиции и сюжета.

Ключевые слова: сатирический дискурс, сатирический текст, символика имени и безымянности.

The symbolic imagery in the structure of the satirical text of Stefan Kovaliv. The article studies the problem of symbolism in image structure of Stefan Kovaliv's satirical text. It The system of satirical characters, especially their hronotypes and story, is shown.

Key words: satirical discourse, satirical text, symbols of a name.

Постановка проблеми. Проблема символу і символічного в українській літературі є надзвичайно актуальною. Якщо виходити із лосєвської інтерпретації символу як принципу безкінечного становлення, що вказує на закономірність, якій підпорядковуються усі окремі точки цього становлення [1, с. 20], то очевидно, що навіть за таким широким визначенням символ є основою мови культури, оскільки остання може розглядатися як нескінченна сукупність безкінечних самопороджуючих символічних рядів, що можуть бути піддані семіотичному аналізу та реконструкції. Можна навіть припустити, що символізм у культурі, якщо він є домінуючою пізнавальною моделлю, є сферою розпредметнення/опредметнення чуттєво-раціонального досвіду людства, тобто людина, «символізуючи» дійсність, час від часу може знімати відчуження між сферою свідомості та навколишнім світом, яке чи не архетипічно продукується у свідомості європейця завдяки традиційній дихотомії «суб'єкт – об'єкт». Звідси – ключова в теорії символізму ідея про діалогічне за природою і символічне за формою включення людини в діалог із творцем та самим процесом творіння. «Якщо світ, що даний людині, відображується у системі знаків, то творчість, створюючи нові, нечувані знаки, дестабілізує

старий світ і творить новий. Тому у творчості два обличчя: сміх і повстання» [2, с. 476]. Додати до цього можна лише те, що є і третій чинник, третє обличчя присутнє – символічне, проекція в майбутнє, те, що робить творчість *causa sui* – причиною самої себе – те, що спричиняє її і з минулого (причина), і з майбутнього (мета). Тому нам цікаво буде простежити символіку імені і безіменності в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли особливої естетичної вагомості набула художня деталь, яка в контексті оповіді часто підносилася до рівня символу – суб'єктивованого образу об'єктивної дійсності, який є чинником концентрації багатьох ідей та асоціацій [3]. Плідним ґрунтом для дослідження символів та їхнього функціонування в структурі художнього тексту є українська сатирична проза початку ХХ ст., показова посиленою увагою авторів до зображення внутрішнього світу людини, урізноманітненням наративної структури, збагаченням поетичної семантики, використанням художніх засобів суміжних мистецтв, лаконізмом викладу.

Ступінь опрацювання. Велике загально-теоретичне та прикладне значення для нашої роботи мають наукові праці О. Потєбні «Думка й мова», трактат І. Франка «Із секретів поетичної

творчості» і його ж стаття «З останніх десятиліть ХІХ ст.». З наукового надбання зарубіжних дослідників використано праці А. Лосева, Ю. Лотмана, К. Юнга. Шляхи дослідження традиційної української системи символів у писемній творчості розроблено в дисертаційних роботах М. Комариці «Еволюція фольклорної символіки в українській баладі» та В. Погребенника «Українська поезія кінця ХІХ – початку ХХ ст. і фольклор: до проблеми співдії народних традицій та індивідуальної поетики». Однак проблема дослідження символіки в образній структурі сатиричного тексту на сьогодні є малодослідженою. З огляду на фактор неналежної уваги до творчості галицького письменника Стефана Коваліва (окрім монографічного дослідження О. Колінко [4]), актуальність цієї роботи набуває особливої необхідності. Відрадно, що Юрій Винничук, упорядковуючи антологію української казки «Казка про Сонце та його сина», де він «повертає до життя в літературі несправедливо призабутих письменників і казкарів», опублікував твори С. Коваліва [9].

Мета статті – виявлення символіки іменіта безіменності в образній структурі сатиричного тексту маловідомого галицького письменника Стефана Коваліва у контексті його «вічності», тобто безперервного переходу з одного культурного часопростору в інший. Основне завдання дослідження полягає у з'ясуванні проблеми прояснення системи персонажів сатиричного тексту, особливостей його хронотопу, композиції сюжету саме через символіку. Головним методом дослідження у статті є принцип мікроаналізу, який допомагає виявити особливості перетворення художнього образу на символ у контексті його розгляду паралельно з іншими зображально-виражальними сатиричними засобами словесного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Галицький письменник Стефан Ковалів, який жив і творив на рубежі ХІХ – ХХ ст., не був досить відомий ні сучасникам, ні наступним поколінням, однак він належав до тієї когорти діячів української культури, які, продовжуючи та інтенсивно розвиваючи традиції своїх попередників, розширювали ідейно-тематичні обрії літератури, шукали нових способів художнього осмислення дійсності, нових підходів до зображення суспільного життя. Сьогодні, коли літературознавча наука намагається дати об'єктивну оцінку минулому, переосмислити історичний і естетичний досвід, інтерес до згаданого письменника закономірний. Своєю літературною діяльністю він заслуговує на те, щоб посісти належне місце в духовній куль-

турі нашого народу, яку творили не тільки геніальні особистості, а й рядові і чесні трудівники, бо «всі вони трудилися на одній ниві і всі кляли, один більше, інші менше, свою частку в будівлю нашого духу» [5, с. 521]. І.Франко, аналізуючи твори С. Коваліва, називав їх автора «творцем крізь сльози всімхнутих нарисів». Така оцінка І.Франка свідчила, що творчість С. Коваліва збігалася із загальною тенденцією розвитку української літератури ХІХ – ХХ ст., коли твори відомих письменників мали передусім не гумористичне, а драматичне звучання, часто навіть і трагічне. Однак гумор і сатира стали невід'ємним складником реалізму письменника.

Специфічною ознакою сатири є можливість її існування у творі будь-якого літературного роду та виду як у формі жанрової домінанти, так і в другорядній функції, увиразнюючи окремих образ, деталь, епізод, сюжетну лінію тощо. М. Бахтін, вводячи поняття культури багатонадтонної, писав: «Усе справді велике повинно містити в собі сміховий елемент. У культурі, багатонадтонній, і серйозні тони звучать інакше: на них падають рефлексії сміхових тонів, вони втрачають свою винятковість і виключність, вони доповнюються сміховим аспектом» [3, с. 358]. Тому до розгляду нами беруться твори галицького письменника різних жанрів, насамперед оповідання і казки.

Відомо, що сатиричний текст у дзеркалі інтерпретації – це словесний художній твір, який представляє реалізацію концепції автора, створену його творчою уявою індивідуальну картину світу, втілену в тканину художнього тексту за допомогою цілеспрямовано відібраних відповідно до задуму мовних засобів (також інтерпретуючих дійсність), і адресований читачеві, який інтерпретує його відповідно до власної соціо-культурної компетенції [6, с. 64].

Сатиричний текст можна характеризувати як «пристрій, на вхід якого подаються тексти, що колись циркулювали в культурі, які, перетинаючи його внутрішні кодові межі, трансформуються в нові повідомлення» [6, с. 105]. Актуалізуючи в новому тексті той або інший шар культури, сатиричний контекст становить інтерес не просто в плані наявності вихідного тексту, але й у плані його модифікації, тобто характеризується настановою на створення принципово нового й інформаційно насиченого тексту [8, с. 355].

Загальновідомо, що в українському літературознавстві різновиди символіки репрезентують передусім символи природи, або тотемістичні, та культурологічні символи. В окрему галузь виділено символіку імені та анонімності як сукупність

непредметних символів. Слово як Ім'я є одним із найважливіших символів пізнання персонажа літературного твору, його унікального внутрішнього світу. Обираючи імена своїм героям, письменник часто зважає на первісне значення того чи іншого імені, що дає йому змогу адекватно схарактеризувати персонажа-денотата. Адже, за О. Лосєвим, *«словом, яке відкриває сутність особистості, вочевидь є Ім'я; а це Ім'я, що відображає її тяжіння Влади, її мудрість Знання, її святість Любові, є не що інше, як Добро, Істина й Краса»* [1, с. 197].

Символічне прочитання імені відбувається під час з'ясування його семантики (первісного значення) та зіставлення її з тим змістом, який вкладає автор в образ героя та його ім'я. В художній оповіді, яка відзначається особливою внутрішньою напруженістю за зображення певного драматичного моменту в житті героя, важливим є ім'я останнього, оскільки саме воно є своєрідним ключем до виявлення суперечності та можливого її розв'язання. У цьому розрізі, згідно з тезою О. Рябініної, *«символізація... пов'язує нетотожні одне одному знаки (у нашому прикладі ім'я) та означуване (його носія)»* [8, с. 192–193].

З позиції символічності, а відтак і архетипності, цікавими є імена героїв оповідання «Громадські промисловці». Цей твір – гостра сатира на все сільське «начальство»: вїята Черпачку, секретаря Голубінку, присяжного Цуценьку, які в спілці з шинкарем Янкелем чинили необмежену сваволю, грабуючи бідних селян, примушуючи їх відробляти справжню панщину. Реалізувати творчий задум допомагає письменникові широка палітра мовно-стилістичних засобів, якими він послуговується у створенні гостро-сатиричних образів «сільських верховодів», добираючи для них велику кількість оцінних імен негативного змісту (обгноєний, обчужений, гноївчище, ситний, куртоногий Янкель; великанські клаваци, радницькі черева, вонюча баюра, великанська бутля; молестує (благає), жебонить (говорить); кровопийці, надшиванці). Ці слова-метафори своєю семантикою й незвичною емоційністю відповідають певним життєвим реаліям, через властиві їм якості здатні викликати неприємні відчуття, тим більше, коли вони розміщені в центрі висловлювання і несуть на собі велике емоційне навантаження. Ними соціально загострюються події, факти: «обгноєний, обчужений, аж сарчали від нього неблаговонні сопухи, аж віддих стало запирати дихавичному принімкуватому Янкльовому водносові Петрові» [7, 202]; або: «кожний доміркувався, що Цуценька по-тверезому в гноївці не

купався ніколи. До такої коширної (освяченої) іронічно купелі мусив хтось присилувати громадського інспектора поліційного» [7, с. 203].

Розглядаючи структурні особливості гротескного образу в творах С. Коваліва, відзначимо такий його різновид, як образ-тварина, різного виду типу зіставлення, порівняння персонажів із тваринами, птахами, бджілками, мурашками, волами тощо. Переважно ці зіставлення мають характер метафори чи порівняння. У «Громадських промисловцях» письменник створив гротескний образ людини-цуценяти Цуценьки. Кількаразове акцентування на його не людських, а тваринячих звичках, ставленні до людей, його поведінці і вчинках розкриває суттєві риси образу цього персонажа, сатирично загостреного, однак не позбавленого життєвої правдоподібності. Подібний образ ми спостерігаємо і в оповіданні Леся Мартовича «Лумера», де письменник акцентує увагу на вгдованості отця Кабановича.

Імена трьох героїв – громадських промисловців – оповідання Стефана Кроваліва з розвитком сюжету стають ключовими у розумінні характеру кожного. Відповідний стилістичний ефект для характеристики імен громадських промисловців досягається за допомогою експресивно-забарвлених синонімів: замість «говорять» громадські промисловці «белькотять», «репетують», «муркотять», «жабоняють», «горлають», «гудять»; вони не ходять, як усі люди, а «триндають», «пігнають», «волочаться», «штопають ногами»; не сміються, а «шикають»; не цілують, а «слинять» тощо. Автор іронічними порівняннями увиразнює тупість, обмеженість, неспроможність до будь-якого думання «громадських верховодів»: це «була велика загадка для них», «сук без дірки, твердий залізний оріх до розгризенья» [7, 203]; «все начальство потратило голови, не може ні вперед, ні взад...» [7, с. 204].

Сатиричний твір наповнюється драматичними моментами після повернення головного героя додому «з маневрів». Жінка й мати з порогу повідомляють Фасольці, що завтра останній термін повернення боргу: якщо він не буде сплачений, то жид Янкель забере і землю, і хату, а їх із торбами по світу пустить. Не повірив Степан такому нечуваному свавіллю, та коли через деякий час до його хати прибули «і нова рада, і стара, і правдиві радники, і заступники, і на чолі їх пан з жовтими шнурками коло шапки і ще два паничі писарі секвеструвати Фасольчине майно» [7, с. 208], він вибухнув невтриманим гнівом, що видно з його психологічного портрету: «закипіла в Фасольці

кров», «зареготав на ціле горло», «почав рватися, ревіти, як розлючений лев» [7, с. 208–211]. Усе ество селянина перейняте ненавистю до визискувачів, яка виливається в лютому гніві й досягає свого апогею, коли «урядовці» прийшли вже на нивку Фасольки, щоб забрати і її, однак сили були нерівними, і Фасольку, «як убитого бика», зв'язали, посадили у віз. «Дармо силувався увільнити з в'язів, посторонки були кріпкі і грубі» [7, с. 211], – так резюмує оповідач, голос якого зливається із щирим авторським співчуттям. Художня деталь ув'язнення – «посторонки були кріпкі і грубі» – набуває символічного звучання: відображає безперспективність борців-одинаків.

Принагідно зазначимо, що згадуваний символ у Стефана Коваліва переходить з одного твору в інший, зберігаючи під час кожного нового переходу той контекст, який йому було надано попереднім твором. Так, у новелі «Олекса Щупак» це «мотуз-кусень посторонка», який з'являється на початку твору, потім вводиться ще й ще раз, допомагаючи зрозуміти різні психічні стани героя: «Оглядає Олекса Щупак мотуз, добрий мотуз, нездрухнілий ... на що би він придався? За добрих часів припиняли на нім телята в хаті при столі, а нині що на нім припняти? ...що?» [7, с. 370]. І мотуз – опредмечений вияв крайнього зубожіння розореного селянина – передає гнітючий настрій героя, скеровує його подальшу поведінку. Навіть у сні-напівмаренні він не покидає Олексу, являючись йому то символом злочину («Вкінці кинувся Олекса з цілою силою на свою жертву, ... зацморкнув мотуз на шию Гриневи, повісив його на кульку до грагара» [7, с. 371]), то символом кари (у випадку з палієм), то символом морального очищення (у кінці новели). Мікрообраз мотуза суголосний душевному станові героя – Олекса кидає його у вогонь печі, і «в міру, як сусік догоряв і попелів мотуз, легшало і Олексі Щупакові на совісті. Погас огонь, – погасла з ним і гадка братоубійства... навіки погасла» [7, с. 374]. Мотуз, перетворюючись у купу попелу, стає символом морального самоочищення героя.

Як уже зазначалося, персонаж літературного твору прилучається до символічного світу завдяки своєму імені. Проте досить часто таке прилучення відбувається не через ім'я, а через його відсутність – анонімність. «Енциклопедія символів» Дж. Купера тлумачить це явище так: «Анонімність – втрата своєї індивідуальності, а отже, занурення в божество» [6, с. 35]. Максимальна достовірність у показі безчинств, що їх творять верховоди, забезпечується прийомом оповіді безіменного оповідача, який виступає

представником всієї громади села Рубатковичі і править у творі «голоси маси»: «Ба говорять собі, що хочете, а я вам про своє повім...» [7, с. 201]. І далі в народно-розмовній манері автор продовжує свою оповідь: «Зазнало сего року наше село Рубатковичі, за всі часи зазнало» [7, с. 198]. Такий спосіб художнього опису створює в читача відчуття співдії, співучасті, емоційно і пристрасно впливає на нього, епатуючи всіма неподобствами, які творять «громадські промисловці» в ім'я «закона» конституційної Австрії.

Символічним є ім'я селянина Боруха з оповідання «Безконечний швіндель». Твір має своєрідну композицію – розпочинається безпосередньо з розвитку дії: «Тяжко двигав Борух мішок солі, що її виварював сам під боком шандарів і ревізорів...» [7, с. 375]. Цей мішок потрібно йому вночі непомітно для стороннього ока перетягти додому. Символ мішка-лантуха солі як єдиного засобу до існування селянської родини ототожнюється тут з іменем головного героя Боруха.

Гринько Отаршик із «Сільських звіздарів» «у своїй превеликій богочестивості не міг собі представити вічної щасливості без широких полонин, без земних верхів Бескида, без покійних отарщиків, з якими колись має стрінутися на другім світі і продовжати далі в безконечність пастирське діло», уявляв «ціле небо незміреною полониною, на якій душі покійних праведників пасли черідки божі, а Авраам патріарх і цар Давид там яко архіпастирі розпаювали по заслугі кожній громаді полонини і стерегли порядки... Безчисленні звізди, то були безчисленні ватри. Місяць представляв собі як величаву ліхтарню, котру чини херувимські несли перед господом богом...». Ім'я «Отаршик» символізує його повагу до улюбленої справи, а легкі нотки самоіронії тільки посилюють його влучність [7, с. 308].

Просвітительською вірою в розум людини, в могутність її духу пояснюється і створення образів інших ідеальних героїв: Степана Тулюка («Добрий заробок»), Лучки Щербатого («Конокради»), Андрія Тихомира («Хто винен?»), Семена Трудолюбя («Світ учить розуму»), для яких знання, самовіддана праця, невідомі любов до народу, Батьківщини, Бога та інші моральні чесноти – то «золото, жемчуг неоціненний» [7, с. 543].

Новаторські шукання приводять письменника до створення надзвичайно масштабної галереї «різних зайд» – лихварів, гендлярів, здекуційників, вїттів та інших ошуканців. Переборюючи тяжіння «дрібногo факту» (І. Франко), С. Ковалів зумів надати йому значення типового явища,

звинувачуючи не окремих «порочних» представників влади, а всю гнобительську систему, починаючи з місцевих «присяжних цуценьків» і закінчуючи «найсвятішим цісарем», не проминувши при цьому нагородити своїх героїв символічними іменами. Так, начальник банку з Дрогобича у нього пан Хапко («Пятка»); нищий «інтелігент» – Хатківський з «Пригісника з Борислава». До речі, необхідно принагідно зауважити, що ніякими загальними характеристиками, оцінними словами не передати тієї духовної ницості «інтелігента» Хатківського у «Пригіснику з Борислава», як це дає змогу зробити речова деталь, двійник свого господаря. С. Ковалів виступає тут майстром предметного образотворення, а натуралістичні прийоми письма допомагають йому досягти своєї мети – сатиричного викриття цього бориславського «галапаса», «сеї гниди людської, що звикла ... вічно ссати свіжі соки з бідного безборонного люду, як хижак теплу кров зі своєї жертви» [7, с. 491]. Вістря сатири Стефана Коваліва спрямоване насамперед на змалювання глибин людської душі, враженої хворобою лицемірства й демагогії, що нерідко мало своїм наслідком втрату істинно людських якостей. Своєрідність його сатиричного образу в тому, що вся його сутість, поведінка і вчинки суперечили самій природі і призначенню його сану. Образи службовця чи інтелігента, народолюбця – тільки маска, під котрою прихований егоїст, демагогія, пустодзвон, порушення християнських постулатів. Письменник послідовно, цілеспрямовано демонструє внутрішню порожнечу свого персонажа, не обмежуючись для цього опосередкованим його розкриттям, але також змальовує його прямо, неметафорично, вдаючись до відповідних форм монологу в їх авторському переказі.

У творах С. Коваліва на селянську тематику посилюється роль саме такого оповідача, який

покликаний художньо узагальнити змальовані епізоди життя, не прикрашаючи суспільно-економічних вад існуючого ладу. Автор виступає не тільки як суворий реаліст, передає картини страшного зубожіння селян, але й показує класове розшарування на селі, відтворює загострення конфлікту між двома антагоністичними верствами, що породжує невдоволення і гнів пригнічених. Так, уперше в творах С. Коваліва з'являється образ стихійного бунтаря Степана Фасольки, який уже усвідомлює соціальну спрямованість своїх виступів, розуміє, що причиною всіх нещастів бідного «хлопа» є зграя сільських верховодів, яка має підтримку у вищих властей. Селянин у С. Коваліва, як і в Л. Мартовича чи інших тогочасних письменників – це вже не романтизований герой, певний себе, охочий похизуватися силою, а нужденний бідак, якому, однак, часом притаманне здорове почуття гумору, іноді самоіронії, всередині якого киплять затамований гнів і ненависть.

Висновки. Символіка імені є досить характерною в системі образів малої прози Стефана Коваліва. Ми намагалися комплексно схарактеризувати своєрідність цих образів – достовірних, психологічно вмотивованих, передусім образу збірно-шаржованого і образу гротескного, гротескно-алегоричного, дійшовши висновку, що їх втілено в тих художньо-мовних структурах, які з найбільшою ефективністю дали письменникові змогу реалізувати у творах власні мистецькі задуми, свою художньо-творчу місію. В одних творах цей прийом використовується лише як додатковий засіб реалізації сатиричного модусу конкретних художніх образів, у інших використання символіки імені оформляється як цілеспрямована, викінчена, глобальна художня стратегія, що поширюється практично на усіх персонажів твору і є одним з основних засобів сатиричного заперечення автором звичаєвого кодексу та моральних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / Лосев Анатолий – М., 1995. – 258 с.
2. Лотман Ю. Выход из лабиринта / У. Эко. Имя розы / Лотман Юрий. – М., 1989. – 322 с.
3. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / Бахтин М – М.: Художественная литература, 1990. – 544 с.
4. Колінько О. Стефан Ковалів. Мала проза крізь призму часу (сучасна інтеграція) / Колінько Ольга. – К.: Знання України. – 2002. – 177 с.
5. Франко І.Я. З останніх десятиліть XIX віку // Зібрання творів. У 50-ти т. — Т. 41. — С. 521–541.
6. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / В. Андреева, В. Куклев, А. Ровнер. – М., 2001.
7. Ковалів С. Твори / Ковалів Стефан. – К.: Держлітвидав України. – 1960. – 724 с.
8. В.П. Кретов. Символічна природа гумору: до питання постановки проблеми / Кретов В. – Збірник наукових праць з філософії та філології. – Одеса. – 2002. – 180 с.
9. Винничук Ю. Казка про Сонце та його сина / Винничук Юрій. – Київ: Піраміда. – 2008. – 198 с.